

УДК 338.24

В.Г. Маргасова, канд. екон. наук

Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

**ОБҐРУНТУВАННЯ КРИТЕРІЮ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СТІЙКОСТІ ЕКОНОМІКИ ДЕРЖАВИ****В.Г. Маргасова**, канд. экон. наук

Черниговский национальный технологический университет, г. Чернигов, Украина

**ОБОСНОВАНИЕ КРИТЕРИЯ РАЦИОНАЛЬНОСТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ
УСТОЙЧИВОСТИ ЭКОНОМИКИ ГОСУДАРСТВА****Viktoriia Marhasova**, PhD in Economics

Chernihiv National University of Technology, Chernihiv, Ukraine

**FOUNDATION OF RATIONALITY CRITERIA OF THE SUSTAINABILITY
OF THE STATE'S ECONOMY**

Розглянуто сутність економічної раціональності як базової настанови епохи раціональної діяльності та управління, визначено критерій раціональності забезпечення стійкості економіки, виділено рівні її прояву.

Ключові слова: *стійкість економіки, економічна безпека, економічна раціональність, критерій раціональності, управління.*

Рассмотрена сущность экономической рациональности как базовой установки эпохи рациональной деятельности и управления, определен критерий рациональности обеспечения устойчивости экономики, выделены уровни ее проявления.

Ключевые слова: *устойчивость экономики, экономическая безопасность, экономическая рациональность, критерий рациональности, управление.*

In the article the essence of economic rationality as a basic installation of an age of rational activity and management, defined criterion of rationality ensure the sustainability of the economy, levels of its manifestation.

Key words: *economic stability, economic safety, economic rationality, the criterion of rationality, management.*

Актуальність теми дослідження. Відмітною рисою сучасних наукових економічних досліджень є їх невіддільність від сформованої епохи раціонального наукового економічного знання, для якої характерні фундаментальність, розвинене математичне моделювання, об'єктивні аналітичні оцінки, формальні методи аналізу і синтезу, що в підсумку дозволяє ефективніше впливати на розвиток економіки. Водночас, варто наголосити, що економічна наука більше за інші затрималася у своєму розвитку на первинному рівні накопичення та систематизації фактів і тільки нині отримала можливість просунутися на власне науковий рівень. У нових умовах кардинально змінюється зміст економічної інформації та управління економічними об'єктами. Закінчується епоха інтуїтивного управління на основі людського фактора – носія евристичних уявлень про економічний об'єкт управління. Починається епоха раціонального управління [5; 6], для якої характерні методи і засоби оптимального автоматизованого проектування й управління. При цьому зазначимо, що якщо ірраціональна економіка – це епоха даних, то раціональна економіка – це епоха знань, які утворюють основу математичного забезпечення економіки. Акцент економічної інформації у сфері даних зміщується у сферу знань, які представлені законами, теоремами, принципами та моделями поведінки економічних суб'єктів і середовища.

Постановка проблеми. Особливої актуальності набувають питання, пов'язані зі зверненням до наукової раціональності як зразка та найвищого ступеня розвитку раціональності взагалі, що, на наш погляд, є виправданим, оскільки наука – це максимально раціоналізована форма духовної діяльності людей, що спрямована на вироблення знань про природу, суспільство і саме пізнання, яка має на меті досягнення істини і відкриття об'єктивних законів на підставі узагальнення реальних фактів і їх взаємозв'язку. Ядром концепції раціональності є саме наукова раціональність як логічно обґрунтована форма конституювання ідеї всезагальності мірок розуму, ідеї, яка доведена у сфері науки до логіко-методологічної досконалості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Генезу ідеї раціональності простежували О. Анісов, П. Гайденок, Ю. Давидов, А. Новіков, М. Розов. Пошуком критеріїв раціональності та раціональних засад займалися О. Богомолів, Г. Жданов, Х. Патнем,

С. Тулмін. Аспекти економічної раціональності аналізували М. Вебер, І. Вінкельман, М. Момзен, К. Поппер.

Сучасна національна економіка значну увагу приділяє проблемам стійкості економічних систем, що стало об'єктом досліджень відомих учених: В. Благодатного, В. Вітлінського, С. Дятлова, А. Завгороднього, Б. Карпінського, І. Лук'яненко, В. Леонтьєва, О. Ляпунова, Ф. Ларрена, С. Онишко, М. Соколова, О. Селіщева, Дж. Сакса, О. Теліженка, В. Трояновського, О. Чимітової, М. Фомина, С. Фішера, Дж. Хікса та інших. Вивченню теоретичних і практичних аспектів розвитку економічних систем присвячені праці А. Сміта, К. Маркса, Дж.М. Кейнса, Ф. Хайека й ін.

Однак у роботах названих фахівців недостатньо дослідженими залишаються питання обґрунтування критерію раціональності забезпечення стійкості економіки держави.

Метою дослідження є дослідити характерні особливості економічної раціональності та обґрунтувати критерій раціональності забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці.

Основні результати дослідження. Сучасні дослідники розуміють під раціональністю величезний спектр смислів – від логічності, вмотивованості, науковості, рентабельності до питань свободи, майбутнього людства, цінностей, відповідності зразкам чи навіть протесту проти них. Поставивши перед собою завдання відтворити постнекласичний дискурс економічної раціональності, спробуємо спочатку розібратися у спектрі значень, якими наділяють родові поняття раціональності. Термін “раціональний” вживається у декількох значеннях: він стосується раціоналізму; ґрунтується на вимогах, розуму логіки; спрямований до кращого, розумного застосування чого-небудь; сумірний з одиницею або частиною одиниці в математиці, протиставляється ірраціональному, який не має знака добування кореня (радикала) [3, с. 1017].

На початковому етапі дослідження найбільш продуктивним є прийом, згідно з яким описуються найбільш істотні характеристики явища, що вивчається. Окремі риси цих характеристик дозволять сформулювати критерії, за якими можна відрізнити раціональне від його антиподів – нераціонального, позараціонального, ірраціонального, що дозволяє максимізувати синергетичний ефект при мінімізації витрат. Основні риси, які визначають критерій раціональності, наведені на рис. 1.

Рис. 1. Ознаки критерію раціональності

Джерело: складено автором.

1. Адекватність – спрямованість суб'єкта на щось зовнішнє стосовно нього може проявлятися, як мінімум, у двох варіантах: у першому випадку раціональність обумовлюється реальним світом, світом речей, об'єктивною дійсністю; у другому – вона прагне досягти тотожності із суб'єктивним ідеалом – Абсолютним розумом [1]. При цьому і матеріалістичний, і ідеалістичний варіанти орієнтують на те, що раціональність не залежить від примх і випадковостей нашої свідомості, якщо є детермінованою чимось зовнішнім, а тому спрямована на адекватність змісту останнього. Зазначена адекватність може розглядатися як запорука того, що раціональні дії призведуть до позитивного результату, до успіху. Отже, раціональне ставлення до світу обов'язково передбачає націленість на ефективність, на успішність дій.

2. Ефективність є ознакою раціональності, проте переважно розуміється як більш-менш ймовірний наслідок, мінливий супутник раціональної дії. “...Сама по собі ефек-

тивність, успішність не може ніяким чином розглядатися як достатня специфічна ознака раціональності. Ефективність поведінки, якщо вона досягається на підставі безпосередньої інстинктоподібної реакції організму, автоматизму свідомості, відтворення традиційних штампів поведінки дії методом “сліпого тику”, спонтанних імпрровізацій та ін., не можуть вважатися свідченням раціональної дії” [8, с. 174]. Тобто для того, аби людська дія була раціональною, недостатньо її успішності – остання, як бачимо, може бути результатом і протилежних мотивів. Необхідно, щоб цей успіх, ця ефективність були наслідком усвідомленості, розрахунку, логіки.

3. Логічність – міркування на підставі аргументованості і доведеності, за допомогою побудови умовиводів за певними правилами є базовою настановою раціональної свідомості. Якщо така настанова існує, зазначає В.С. Швирьов, то “діяльність суб’єкта як реально практичну, так і пізнавальну можна розглядати як раціональну навіть у тому випадку, коли вона в силу тих чи інших причин не буде успішною, ефективною. Якщо ж такої настанови немає, то поведінку чи діяльність слід характеризувати як нераціональні, навіть якщо вони ефективні... Ось, наприклад, доказове міркування, що проведене на підставі норм логіки – безумовно, частковий вид раціональної діяльності, – слід відрізняти від міркування, що не керується такими нормами, як логічне від нелогічного навіть і тоді, коли у нього вкралася помилка і воно стає неправильним. Навпаки, судження, що прийшло на ум і виявилось правильним, ми не назвемо логічним виводом, якщо воно не отримане в результаті свідомої настанови на правила логіки” [12, с. 43].

4. Цілевідповідність. Оскільки раціональність передбачає початкову націленість на результат (як доведено у роботі [2]), вона прагне до мінімізації сторонніх впливів, що можуть цьому завадити. “Критерієм раціональної діяльності може бути тільки досягнення мети: якщо мета досягнута, дії і засоби були раціональні; якщо ж мета не досягнута, дії не були раціональні, хоча вони могли бути шляхетними, красивими і т. ін.” [10, с. 238].

5. Рефлексивність – здатність суб’єкта до управління власною поведінкою, усвідомлення сенсу власних думок. Рефлексивність передбачає не лише цілевідповідність і адекватність, а й самоконтроль над протіканням процесу мислення і діяльності, над проходженням всіх його етапів – від постанови мети до оцінювання ефективності. При цьому суб’єктом розглядаються можливі варіанти, він свідомо зупиняє свій вибір на одному з них, аргументує його перевагу над альтернативами і несе відповідальність за власний вибір. Отже, раціональність передбачає альтернативність, можливість вільного вибору певного способу дії.

Відповідно до цього, вважаємо за доцільне зазначити, що методологічні основи дослідження стійкості функціонування економіки повинні враховувати критерій раціональності забезпечення її стійкості до загроз економічній безпеці, який включає такі ознаки, як адекватність, цілевідповідність, ефективність, рефлексивність, логічність. Для продовження оцінки родового поняття раціональності важливим постає її типологія. Так, наприклад, В.С. Стьопін запропонував типологію наукової раціональності, в якій вичленування певних типів залежить від функціонування окремих елементів наукового пізнання. Критерієм для структурування наукового знання він визначив: а) особливості системної організації досліджуваних об’єктів і типів картини світу; б) особливості засобів і операцій діяльності, представлених ідеалами й нормами науки; в) особливості ціннісно-цільових орієнтацій суб’єкта діяльності та рефлексії над ними, виражені у специфіці філософсько-світоглядних основ науки [11, с. 249].

Аналізуючи діяльність суб’єкта наукового пізнання, спрямовану на постійне зростання і поглиблення об’єктивно-істинного знання, В. Стьопін охарактеризував етапи еволюції науки як “класику”, “некласику”, “постнекласику”. При цьому кожний з етапів описується схемою “суб’єкт-засоби-об’єкт”, відрізняючись глибиною рефлексії, модифікацією когнітивно-методологічних засобів, соціокультурних норм і цілей. Поряд із вказаним

вище необхідно зазначити, що першим критерієм відмінності класичної, некласичної та постнекласичної раціональності є тип системної організації об'єктів, що освоюються. Для освоєння об'єктів, організованих як прості системи, досить класичної раціональності. Некласичний тип раціональності забезпечує освоєння складних саморегульованих систем, постнекласичний – складних систем, що саморозвиваються. Кожен із цих типів системних об'єктів представлений у науковому знанні відповідним кластером спеціальних наукових картин світу (дисциплінарних онтологій) і загальнонаукової картини світу. Ці картини задають системно-структурне бачення предмета наукового дослідження і тим самим репрезентують уявлення про той чи інший тип системної організації досліджуваних об'єктів.

Другим критерієм є відмінність в узагальненій схемі методу діяльності. Вона фіксує особливості засобів та операцій (дій) з об'єктом, що досліджується. Кожен новий тип системних об'єктів передбачає відповідну їй схему методу пізнавальної діяльності. Ця схема представлена у структурі основ науки особливим розумінням ідеалів і норм дослідження: ідеалів пояснення та опису, доказовості й обґрунтування, ідеалів будови і побудови наукового знання. А третім критерієм відмінності типів раціональності є особливості ціннісно-цільових структур суб'єкта діяльності. Ці структури детерміновані дуалістичним чином. З одного боку, вони повинні відповідати типу системного об'єкта, знання про який повинна виробити наука відповідної історичної епохи, а з іншого – відповідати прийнятим у культурі цієї доби домінуючим цінностям.

Прослідковуючи зміну об'єктів наукових досліджень у класичній, некласичній та постнекласичній науці, варто зауважити, що об'єктами сучасних міждисциплінарних досліджень все частіше стають унікальні системи, які характеризуються відкритістю і саморозвитком, якими є національна економіка та її економічна безпека. Діяльність з такими системами вимагає принципово нових стратегій. Взаємодія з ними людини протікає таким чином, що сама людська дія не є чимось зовнішнім, а неначе включається в систему, видозмінюючи кожного разу поле її можливих станів. Таким чином, необхідно признати, що на етапі фазових переходів, у точках біфуркації виникає спектр можливих сценаріїв розвитку системи. Який з них реалізується, залежить від умов взаємодії системи із середовищем. І якщо ми своїми діями створюємо визначені умови, за яких обмінні процеси із середовищем породжують незрозумілі атрактори, які втягують систему в певне русло розвитку, то можна вважати, що ми сконструювали ці процеси своєю діяльністю. Але можна розглядати ці ж процеси як природні, як такі, що виражають сутнісні особливості об'єкта, що розвивається. Адже система (національна економіка та її економічна безпека) так влаштована, що реалізація одного з можливих сценаріїв розвитку виступає як умова і характеристика буття системи, як вираз її природи. І якщо ми своєю діяльністю направили розвиток системи по певному руслу, то це одночасно і штучне, і природне, тобто жорсткі межі між ними стираються. У процесі діяльності із системами, що розвиваються, виникає проблема вибору деякої лінії розвитку із множини шляхів еволюції системи. Причому сам цей вибір незворотний і частіше всього не може бути однозначно прорахований.

Отже, орієнтація сучасної науки на дослідження складних систем, що історично розвиваються, істотно перебудовує ідеали і норми дослідницької діяльності. Історичність системного комплексного об'єкта і варіабельність його поведінки передбачають широке застосування особливих способів опису і прогнозування його станів – побудова сценаріїв можливих ліній розвитку системи в точках біфуркації. З ідеалом будови теорії як аксіоматично-дедуктивної системи все більше конкурують теоретичні описи, засновані на застосуванні методу апроксимації, теоретичні схеми, що використовують комп'ютерні програми тощо. При цьому змінюються уявлення і про стратегії емпіричного дослідження. Ідеал відтворюваності експерименту щодо країн систем повинен розумітися в особливому сенсі. Якщо ці системи типологізуються, тобто якщо можна проекспериментувати над багатьма зразками, кожен з яких може бути виділений як той

самий початковий стан, то експеримент дасть той самий результат з урахуванням імовірнісних ліній еволюції системи.

Звідси, зауважимо, що відбувається трансформація ідеалу ціннісно-нейтрального дослідження. Об'єктивно істинне пояснення та опис щодо “людинорозмірних” об'єктів не тільки допускає, але й припускає включення аксіологічних чинників до складу положень, що їх пояснюють. Виникає необхідність експлікації зв'язків фундаментальних внутрішньонаукових цінностей (пошук істини, зростання знань) із позанауковими цінностями загальноекономічного характеру. Ці трансформації ідеалів і норм пояснення та детального опису можна зобразити у наступній схемі (рис. 2).

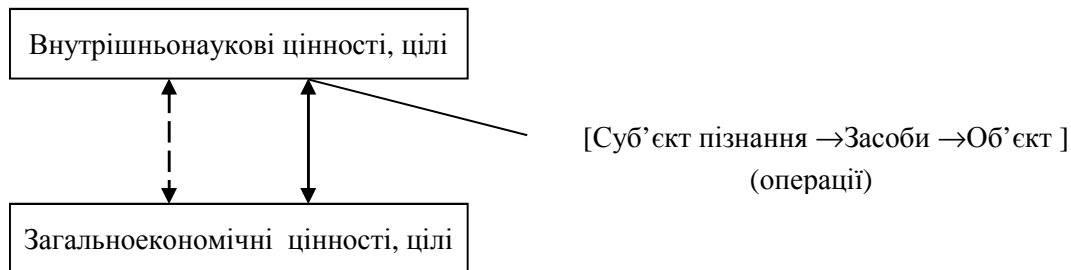

Рис. 2. Схема трансформацій у постнекласичній економічній раціональності

Джерело: складено автором.

Засвідчено, що економічна наука отримала потужний імпульс розвитку не зсередини, а ззовні – з боку теорії систем, завдяки досягненням у сфері формалізованого подання єдиного знання. Цей імпульс дає економічній науці можливість зрівнятися за рівнем розвитку з фізичними та технічними науками, де визначальним є наявність універсального і конструктивного, тобто фундаментального теоретичного знання. При цьому новій, економічній раціональності постнекласичного типу притаманні такі властивості: 1) зміна характеру наукової економічної діяльності, що обумовлено революцією в засобах отримання і зберігання економічної інформації (комп'ютеризація економічної науки, зрощування економічної науки з промисловим виробництвом); 2) розповсюдження міждисциплінарних досліджень і комплексних дослідницьких програм у сфері економіки; 3) підвищення значення соціально-економічних факторів і цілей; 4) зміна самого об'єкта дослідження – відкриття систем, що самоорганізуються; 5) включення аксіологічних факторів до складу пояснювальних пропозицій економічного характеру. Таким чином, виокремлюючи з-поміж типів раціональності економічну раціональність, яка характеризує діяльнісний аспект проблеми, визначимо її таким чином: економічна раціональність – це тип раціональності, що характеризує зміст і спрямованість економічних відносин в єдності кількісних та якісних вимірів і може розглядатися як норматив, основа гармонії і доцільності економічної діяльності.

Слід зазначити, що економічна раціональність проявляється на трьох рівнях: 1) на рівні повсякденної діяльності, коли оцінюється логічність, рефлексивність, цілевідповідність повсякденної поведінки економічних суб'єктів; 2) на інституціональному рівні, коли йдеться про узгодженість, упорядкованість, ефективність функціонування економічних інститутів; 3) на соціальному рівні, коли оцінюється розумність суспільного устрою, адекватність та невідповідність розвитку соціуму законом історичного процесу розвитку економіки. При цьому важливим моментом оцінювання ступеня економічної раціональності на всіх рівнях є співвідношення цілей і засобів. Розглядаючи економічну раціональність з позиції системно-синергетичного підходу, для побудови системи стратегічного забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці її необхідно досліджувати у динамічному вимірі.

Однак з позицій статичного виміру постнекласична економічна раціональність характеризується поліваріантністю, децентричністю та репрезентується через спектр та-

ких дискурс-позицій: “економічну дію”, “економічну синергетику”, “економічне управління”, “комунікативна раціональність”. Тоді під впливом трансформаційних змін економічна раціональність як нова парадигма не тільки створює передумови більш реалістичних економічних досліджень, але й набуває системного міждисциплінарного характеру. У формування науки про закономірності раціональної поведінки суб’єктів на всіх ринках (економічному, політичному, правовому, освітньому тощо) залучаються окремі дисципліни. Інтегруючи функцію виконує принцип економічного раціоналізму як обов’язковий компонент економічної системи. Будь-яка економічна система (у тому числі й національна економіка) функціонує за допомогою господарської діяльності її суб’єктів, яка є функцією економічного раціоналізму.

Пізнанню генезису економічної раціональності адекватна методологія синергетики, яка в дослідженні реальності акцентує увагу на цілісності як такої. Цілісність системи – переважання внутрішніх зв’язків системи над її зовнішніми зв’язками, певне протиставлення економічної системи іншим системам і природному середовищу. Економічний організм є єдністю економічних відносин, що об’єднують його елементи в органічне ціле, що протистоїть як природному середовищу, так і аналогічним утворенням [7]. Зважаючи на особливості синергетичної методології дослідження (бути тим, що інтенсивно розвивається, інтегративним науковим напрямком, що носить пошуковий, незавершений характер, відкритий світу фактів, ідей і концепцій, пов’язаних з пізнанням світу загалом), яка ввібрала у себе мову численних системних підходів та синергетичного бачення світу, заснованого на синтезі традиційної мови систем (“система”, “елемент”, “ціле”, “структура”, “організація”, “ентропія”, “гомеостаз” тощо) та власне мови системно-синергетичного підходу (“нелінійність”, “біфуркація”, “атрактор”, “самоорганізація”, “порядок”, “хаос” тощо), що відповідає властивостям економіки. При цьому міждисциплінарність розглядається як джерело народження нових образів і смислів у науці та суспільній практиці, в основі яких допущення в науковий метод “характеристик розширення” – вбирання у нього “минулого, індукції, узагальнення, доповнення, синтезу, цілісності”. Поряд із зазначеним, слід зауважити, що міждисциплінарність і трансдисциплінарність не суперечать статусу синергетики як особливої дисципліни, дослідження якої викликає дискусії щодо її місця в сучасній системі наук [4]. А синергетична взаємодія елементів проявляється як у кожній предметній площині дослідження, так і в міжпредметних взаємодіях. Синергетика не вивчає предмет дослідження, властивий кожній з наук, який має свої особливості, а вивчає лише загальні для всіх наук закономірності взаємодії елементів у кожній із предметних їм системі, тобто самоорганізацію елементів системи незалежно від специфіки предмета дослідження [9, с. 11].

Таким чином, підтвердимо, що синергетика має окреслити свою предметну сферу, визначити систему методологічних принципів дослідження і включити їх до складу сформованої системи наукового знання [1]. Для вирішення цих завдань передбачається: побудова особливої картини досліджуваної реальності (дисциплінарної онтології синергетики); формування ідеалів і норм синергетичного дослідження (пояснення й опису, доказовості та обґрунтування, будови і побудови знань); розроблення філософських підстав синергетики, що забезпечують обґрунтування її картини досліджуваної реальності, а також її методологічних настанов, що виражають прийняті ідеали і норми дослідження.

Усі ці уявлення синергетичної картини досліджуваної реальності вводять образ предмета дослідження як складної системи (економіки України), яка саморозвивається, і саме синергетика вивчає закономірності такої системи. Вона надмірна щодо тих завдань, у яких можна абстрагуватися від розвитку системи та фазових переходів. Але й системи, що розвиваються, у синергетиці вивчаються з особливих позицій, адже акцент робиться на ідеях цілісності, складності на протигагу ідеям елементаризму та редукціонізму. Кожен із цих теоретико-концептуальних підходів (холістський і елементаристський) є сильними ідеалізаціями, але можуть бути розглянуті як додаткові, необхідні

для повноти опису процесів саморозвитку. Акцентуючи холістські аспекти, синергетика розкриває певні істотні закономірності систем, що саморозвиваються, і саме в цьому полягає її перевага, але також і її межі.

Висновок. У контексті вирішення науково-прикладної проблеми цього дослідження вважаємо, що орієнтирами запровадження у практику детермінант стратегії забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці і головним критерієм оцінювання ефективності в економіці в її внутрішньому та зовнішньому контекстах є: по-перше, добір елементів задля генерування ознак стійкості та стабільності функціонування економіки, що передбачає міцність і надійність усіх її елементів за рахунок критерію раціональності; по-друге, стратегія забезпечення стійкості економіки до загроз економічній безпеці має ґрунтуватися на багатоваріантності прогнозів соціально-економічного розвитку України і коригуватися щодо параметрів розвитку економіки, зміни подій за тим чи іншим варіантом, що надає можливість вибору різноманітних адекватних заходів, а нетермінового застосування екстрених недостатньо розроблених рішень; по-третє, важливого значення набуває визначення потенціалу ментальності життєзабезпечення як концепту методологічного інструментарію науково-прагматичних економічних досліджень стійкості економіки до загроз і ризиків.

Список використаних джерел

1. *Афанасьєва О. В.* Информационная открытость и проблема устойчивого развития [Электронный ресурс] / О. В. Афанасьєва // Вопросы философии. – 2012. – № 5. – С. 47–58. – Режим доступа : http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=535&Itemid=52.
2. *Буянова М. Э.* Внутренние и внешние угрозы в стратегии безопасного развития экономического пространства макрорегиона / М. Э. Буянова, М. И. Королев // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 3. Экономика. Экология. – 2013. – № 2(23). – С. 8–17.
3. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.
4. *Дімітрієва С. Д.* Світовий досвід та його адаптація в підвищенні економічної безпеки України / С. Д. Дімітрієва // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2011. – № 1. – С. 5–10.
5. *Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення* / [О. І. Амоша, О. Ф. Новікова, Р. В. Покотиленко та ін.] // Фундаментальні орієнтири науки (гуманітарний та соціально-економічний напрями) : збірник статей за матеріалами проектів Державного фонду фундаментальних досліджень. – К., 2005. – С. 340–354.
6. *Івашина О. Ф.* Інституціоналізація економічного розвитку : [монографія] / О. Ф. Івашина. – Дніпропетровськ : Наука та освіта, 2009. – 284 с.
7. *Князева Е. Н.* Случайность, которая творит мир (новые представления о самоорганизации в природе и обществе) / Е. Н. Князева // В поисках нового мировидения: И. Пригожий, Е. и Н. Рерихи. – М. : Знание, 1991. – № 7. – С. 3–20.
8. *Колаковський Л.* Мої правильні погляди на все / Л. Колаковський ; [пер. з пол. С. Яковенко]. – К. : Києво-Могилянська академія, 2005. – 278 с.
9. *Марченко В. М.* Самоорганізація злиття та поглинання: умови та потенціал : монографія / В. М. Марченко. – К. : НУХТ, 2011. – 357 с.
10. *Никифоров А. Л.* Соотношение рациональности и свободы в человеческой деятельности / А. Л. Никифоров // Исторические типы рациональности. – М. : Институт философии РАН, 1995. – Т. 1. – 298 с.
11. *Степин В. С.* Постнеклассика: философия, наука, культура / В. С. Степин. – СПб. : Міръ, 2009. – С. 249–295.
12. *Швырев В. С.* Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность : монография / В. С. Швырев. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 176 с.